

bogoslužje zapravo je prijevod rimske liturgije) i o cjelokupnoj glagoljskoj baštini (utemeljenoj na tisućljetnoj liturgijskoj uporabi staroslavenskog jezika). Iz Bozanićeve knjige i njegova stajališta prema odnosu Mahnić i glagoljica vidljivo je da se već u samom početku na Mahnića posredno utjecalo, jer mu je u trenu posvećenja, već u Gorici, svećenstvo njegove biskupije na Kvarnerskim otocima (s o. Rabom i dijelom o. Paga) dalo do znanja što očekuje od njega — obranu glagoljice pred talijanaško-talijanskim nasrtajima, a time i obranu hrvatstva Krčke biskupije kao dijela hrvatskoga nacionalnog korpusa. Naime, kler mu je poklonio staroslavenski misal. Ubrzano Mahnićovo priklanjanje glagoljici Bozanić objašnjava na više razina. Na prvi pogled moglo se učiniti da se radi samo o jednostavnom crkveno-pravnom problemu, koji je novi biskup odmah i s uspjehom razriješio: utvrdivši legalnost upotrebe staroslavenskog jezika, uskladio je njegov status s novim crkvenim propisima. "Sve je to znalački izveo, u vrlo osjetljivu trenutku, na opće zadovoljstvo šire javnosti, itekako zainteresirane za pitanje glagoljice", konstatira A. Bozanić. No, autor s pravom utvrđuje da problem nije tako jednostavan, tj. da Mahnićovo povoljno rješenje pitanja liturgijskog jezika, osim pravnog, ima i teološko te pastoralno utemeljenje. Autor te svoje teze iznosi u tekstu svoje knjige na više mjesta, pa naglašava da je, gledajući s pastoralnog stajališta — a to autora osobito i zanima, "Mahnić ozakonjenjem crkvenoliturgijskog jezika i osnivanjem Staroslavenske akademije uspostavio jedan vid dijaloga između Crkve i svijeta, odnosno Crkve i kulture". Ne treba pri tome ni spominjati da se takvim aktivnim stajalištem prema glagoljici i glagoljaškoj prošlosti Mahnić sasvim približio novoj sredini i zadobio "naklonost onih kojima je do tada bio zagonetan, a možda čak i nepoćudan", kaže Bozanić. Time je podržao cjelokupne dotadašnje napore hrvatskoga narodnoga pokreta Istre s Kvarnerskim otocima u borbi protiv talijanaško-talijanskog posizanja u dubinu hrvatskoga bića ovoga kraja.

Uz pastoralno-kulturnu, uspjelo znanstveno djelo dr. Antuna Bozanića, župnika u Omišlju na o. Krku, tematizira posredno i kulturno-političku te nacionalnu komponentu, vrlo bitne u životu ovoga kraja Hrvatske. Time sadržaj knjige postaje još značajnijim, a podloga za dalja istraživanja u tom smjeru još kompleksnijom.

SNJEŽANA HOZJAN

РАДМИЛА УГРИНОВА - СКАЛОВСКА, ЗДЕНКА РИБАРОВА:
Радомирово евангелие. Институт за македонски јазик »Крсте Мисир-
ков«, Стари текстови IV, Скопје 1988., стр. 571.

Radmila Ugrinova-Skalovska i Zdenka Ribarova fototipskom izdanju *Radmirova evandolja* priložile su vrlo opsežnu studiju o samom rukopisu iz

svih relevantnih aspekata za spomenike ove vrste. Radmila Ugrinova-Skalovska detaljno je opisala rukopis, dala njegovu bližu povijest, te se ukratko, ali pregledno pozabavila paleografskim karakteristikama. *Radomirovo* je *evanđelje* (dalje Rad) relativno vrlo star kodeks, potječe iz XIII. stoljeća i jedan je od najljepše iluminiranih rukopisa iz toga doba (ima 314 inicijala s teratološkim i antropomorfnim motivima). Rukopis je čitav pisan na pergamentu dobre kvalitete, a u njemu se prepoznaju četiri različite ruke, tri su, međutim, pisale samo poneki redak teksta, dok je cjelinu teksta pisao jedan, glavni pisar, koji se i identificirao svojim potpisom na f. 169 (Помени ме, Х(ръст)е, азъ грѣшни Радомиръ писахъ...).

Unatoč starosti, rukopis je relativno dobro očuvan, mada i njemu nedostaju početak i kraj. R. Ugrinova-Skalovska je na temelju uvida u tekst konstatirala da mu nedostaje jedan kvaternion na početku i jedan na kraju, a i nekoliko stranica na raznim mjestima u sredini. Budući da ima nov uvez, očito je da su te stranice izgubljene prije povezivanja. Autorica nabraja i sve znanstvenike koji su se na neki način bavili rukopisom (Miklošič, Voskresenski, Ružičić, Conev, Mošin), a ujedno registrira i ono što je poznato o bližoj povijesti rukopisa.

Ona smatra da kodeks pripada kratovskoj književnoj školi, na što upućuje i jezična analiza rukopisa, a po svom sadržaju predstavlja puno aprakosno evanđelje, koje po tipu pripada grupi Mstislav/Jurjevič. S tim u vezi registrira se ukratko i sadržaj rukopisa. Na kraju, naime, studije o *Radomirovu evanđelju* dane su dvije vrlo pregledne tabele, u prvoj je detaljno zabilježen raspored čitanja crkvene godine ovoga kodeksa, a u drugoj tabelarni pregled po evanđelistima uobičajenim redom. Uz to se priopćuje i jedan interesantan podatak, naime, na f. 22-28 postoji posebna numeracija glava, za koju autorica pretpostavlja da su to, zapravo, Amonijeve glave, a takva se podjela evanđeoskoga teksta nalazi samo u najstarijim tetraevanđeljima i aprakosima, a važno je tu još napomenuti, da tip punog aprakosa Mstislav/Jurjevič ima ove glave samo u kratkoaprakosnim čitanjima, dok arhaičan tip punog aprakosa, kamo pripadaju samo *Miroslavljev* i *Grigorovičev aprakos*, imaju takve oznake i u dijelovima koji pripadaju punom aprakosu.

Rukopis je pisan ustavnom ćirilicom, a i njegov predložak je, također, ćirilički tekst makedonskog podrijetla, ili barem onaj dio u kojem se registrira početak miješanja nazala, no dio kodeksa koji sadrži čitanja po Pedesetnici već zbog pravopisa proponira postojanje još jednog predložka, a prema izvjesnom broju pravopisnih i jezičnih crta moraju se pretpostaviti i veze s ruskom (svetogorskom) književnošću.

Paleografske osobine dane su, također, samo u pregledu; opisani su, zapravo, samo karakteristični, a ne svi grafemi; međutim, autorica, Zdenka Ribarova, detaljnije se zadržala na pravopisnim odlikama, i to kod svih četiriju pisara, pri čemu je, kao što je i razumljivo, glavni pisar dobio najviše prostora. Grafija glavnog pisara u biti je jednojerova, odstupanja su više nego rijetka, a također je vrlo malo primjera miješanja nazala, što, također, upućuje na sjevernoma-

kedonsko područje. Isto je tako vrlo frekventna upotreba svih prejotiranih vokala, izuzimajući donekle *a* i *e* u inicijalnoj i postvokalnoj poziciji, gdje se susreće i jat i *e*, a gotovo redovito jat iza reda mekih konsonanata *l'*, *n'*, *r'*, *s'*. Kasnije se u dijelu studije o fonetici, od iste autorice, daju i vrlo precizni broičani podaci o pisanju jata, odnosno *a/ta* iza starih palatala koji su zahvaćeni procesom otvrdnjavanja.

Također je velika pažnja posvećena nadrednim znakovima, koji su ograničeni na dvije ili jednu točku, a stavljaju se, uglavnom, iznad samoglasnika, rijetko iznad suglasnika, po svemu sudeći da bi se njima obilježila granica sloga ili jotacija suglasnika ukoliko nije obilježena na drugi način. Kod sporednih pisara autorica konstatira da se četvrti pisar drži normi svetosavske škole, čak nema ni upotrebe nazala, kao ni miješanja njihovih refleksa, dok drugi pisar, očito slabije obrazovan, međusobno zamjenjuje nazale bez ikakvih pravila, a i u ostalom slabo pozna tradiciju. To sve upućuje na teritorij koji je omogućavao suradnju pisara školovanih u raznim tradicijama, što također signalizira da je u pitanju sjeverna Makedonija, gdje je i sjedište Kratovske škole.

Već u poglavlju o pravopisu Zdenka Ribarova pruža izvjesne informacije putem statističkih podataka, a u vrlo opsežnu poglavlju o fonetici taj se način prezentiranja pojačava utoliko što pri analizi pojedinih relevantnih osobina autorica daje precizne broičane podatke, kao i njihov procentualni odnos. U tom smislu su naročito precizno obrađeni jerovi, u slabom i jakom položaju, njihova vokalizacija, pojava sekundarnog poluglasa, kao i pisanje neetimološkog *ь*. Na isti način u principu su prikazani i nazalni vokali, upravo njihovo miješanje izraženo u postocima, broičani pokazatelji u određenim pozicijama u kojima u izvjesnom broju makedonskih dijalekata do te zamjene dolazi. Iz svega se vidi da je glavni pisar zapravo znao pravila miješanja, ali je uglavnom slijedio etimološko bilježenje prvo, po uzoru na staroslavensku tradiciju, drugo, pod utjecajem dijalekta u kojemu nema miješanja, treće, pod utjecajem srpske pismenosti, dok dio primjera miješanja u gramatičkim kategorijama, autorica vidi kao rezultat pokolebanosti padežnog sistema.

U nekim karakterističnim slučajevima, kad su u pitanju poluglasi i nazali, autorica donosi paralelne primjere i iz drugih makedonskih spomenika, a po potrebi konzultira i staroslavenski kanon. Lokaciju spomenika u sjeverno makedonsko područje potvrđuje i relativno velik broj zamjene nazala sa *u*, odnosno *e*, dok bi mali broj primjera miješanja stražnjeg nazala sa tvrdim poluglasom, a prednjeg sa jatom bili tragovi iz drugoga, vjerojatno zapadnoga književnog centra. Općenito, svi su primjeri, pa i pojedinačni, odstupanja od staroslavenske norme detaljno proanalizirani, pri čemu su se uzimali u obzir najrazličitiji mogući utjecaji, kao što su: provenijencija predloška, dijalekatska situacija pretpostavljenog mjesta nastanka rukopisa, moguće veze s drugim, susjednim književnim centrima i pisarskim školama, eventualni utjecaji raznih centara na predložak, te pojedinačne pojave zabilježene već i u pojedinim spomenicima kanona.

I zamjena jata sa *e*, kao i obrnuto, u izvjesnom broju primjera upućuje, također, na veze sa srpskom, ali i ruskom pismenošću, a s glagoljskom tradicijom se veže zamjena etimološkog jata sa *ia/a* u manjem broju primjera, zasnovana na staroj vrijednosti grafema za jat u glagoljskoj književnosti. Zanimljivo je i isto tako informativno i stanje u pogledu pisanja *ie*, naime, evidentne su razlike u dijelovima teksta, koje moraju potjecati od predloška, te tako od f. 22 — f. 80 pretežu primjeri sa *ie*, dok u ostalim dijelovima preteže *e*, iza f. 80 ono čak dominira, što bi također govorilo u prilog zaključku da je predložak za tekst od f. 22 — f. 80 stajao pod direktnim utjecajem svetosavske škole, a od f. 22 — f. 40 također je izraženiji trend *ia* u *e*. Također, neetimološko udvajanje vokala i konsonanata autorica pripisuje utjecaju srpskih rukopisa. Budući da su studiju pisala dva autora, nužno ponegdje dolazi i do ponavljanja, te se tako i u fonetici i u morfologiji govori o kontrakciji vokala u imperfektu i u G. pl. m.n. pridjevske deklinacije.

Pri razmatranju problematike konsonanata konstatira se relativno dobro čuvanje epentetskog *I*, te malo znakova otvrdnjavanja mekih suglasnika, što je karakteristično za Radomira, koji je i inače vjieran staroj književnoj tradiciji, tako da je slab utjecaj živog govora, ali je primjetan utjecaj srpskih rukopisa svetosavske škole, čija su grafijska rješenja inspirirana tekstovima ruske redakcije. Ipak je nešto prodiranja govornih osobina zabilježeno u promjenama konsonantskih grupa. Kao i u ortografiji, i ovdje je autorica obratila pozornost i na sporedne pisare, te tako i tu utvrđuje da četvrti pisar pokazuje neke tipične srpske osobine.

Obradu padežnih oblika, što konkretno znači najvećega dijela gramatike, preuzela je R. Ugrinova-Skalovska, i pri toj analizi metodično se služila usporodbom: prvo, s najstarijim i najvažnijim spomenicima staroslavenskog kanona (u dobrim znanstvenim izdanjima), te s reprezentativnim makedonskim rukopisima (*Vranešnički apostol*, *Makedonsko evanđelje popa Jovana*) i bugarskim (*Dobřejševno četveroevanđelje*, *Vračansko evanđelje*). Prema spoznaji autorice oblici odgovaraju, uglavnom, staroslavenskom gramatičkom sistemu, ali ima i odstupanja, što u kombinaciji s vokalskim i konsonantskim promjenama dovodi do ujednačavanja paradigmi. Autorica detaljno izlaže ne samo odstupanja nego i varijante poznate već i u staroslavenskim spomenicima (kao npr. D. sg. m. na **ОВИ/ЕВИ** : **ОУ/Ю**), proširujući svoja zapažanja i sintaktičkim osvrtima (kao npr. proširivanje upotrebe objektnog genitiva uz pojedine glagole). No na padežnu sintaksu autorica se osvrnula i posebno, pri čemu je, možda, najzanimljivija konstatacija da preteže upotreba posesivnog dativa nad genitivom.

Što se tiče pridjevnih oblika, ovdje se primjerima i statističkim podacima potvrđuje da je nekontrahiranih oblika u G. sg. m. n. više od kontrahiranih, dok se u D. sg. m. n. uz asimilirani, ali još nekontrahirani oblik na **-ОУОУМОУ** bilježi već dosta često **-ОМОУ/-ЕМОУ**, dok stegnuta forma preteže u pluralu. Uz pridjeve su obrađeni participi kod kojih se bilježi i lik **-ОУЕМОУ**. Uz padežne oblike govori

se i o tvorbi, pa se tako notira i činjenica da se u kodeksu preferiraju arhaični oblici part. praet. act. I. IV. vrste tipa **наоучь** i sl. I ovdje se izlaganje proširuje u izvjesnoj mjeri na sintaksu, pa se tako autorica, između ostalog, bavi i upotrebom pojedinih participa mjesto ličnih glagolskih oblika, kao i dativom apsolutnim, za koji kaže da iako se pojavljuje u velikom broju primjera, ipak se čini da pisar nije uvijek siguran u njegovoj upotrebi, te da ga dobro i ne razumije, jer dativ apsolutni u prvom dijelu rečenice veže veznik *i* s drugim dijelom rečenice.

Kod zamjenica autorica se pretežno interesirala za osobne zamjenice, i to vrlo detaljno, pa je notirala i primjere udvajanja objektnog Dat. i Acc. ovih zamjenica, pri čemu je naročito karakterističan primjer **шпоуцажть ти сѧ тевѧ грѧси твои ...**; isti ovakav primjer javlja se i u drugim makedonskim spomenicima, ali i u pojedinim bosanskim rukopisima.

Autorica je jezičnoj analizi podvrgla dvojину, priloge, brojeve, a što se tiče veznika, uglavnom problematiku relativne zamjenice **иже** i njezinih oblika u vezničkoj upotrebi, za makedonske spomenike najznačajnije je razmatranje postpozicijske upotrebe demonstrativne zamjenice **тъ** i **сѧ** u vrijednosti člana. S obzirom na to da se u pojedinim primjerima ovakva forma pojavljuje i kod atributa, gdje je staroslavenski nema, te da se našao i jedan primjer koji bi upućivao na čitanje **жената** (**т** je nadredno iznad **ѧ**), može se primiti kao ispravna pretpostavka da je Radomir već imao razvijen osjećaj za upotrebu člana. Prijedlozi su obrađeni na sintaktičkom planu, a naročito je podvučeno njihovo ponavljanje pred svakim članom imenske sintagme, pojava koja je u makedonskom jeziku postala pravilo.

Dva posljednja poglavlja studije — osobine glagolskih formi i leksičke osobine — obradila je Zdenka Ribarova, s istom onom akribijom kojom je uradila i fonetske osobine spomenika, ipak preferirajući leksičku problematiku, pa je tako i poglavlje o glagolima započela pitanjima vida, tj. imperfektivizacijom i prefiksacijom glagola. Od ličnih glagolskih oblika najveću je pozornost obratila aoristu i imperfektu. Općenito je data konstatacija da je u Rad glagolski sistem konzervativan, mada su, s druge strane, ipak napušteni najarhaičniji oblici: supin, stari kondicional *i*, kao najkarakterističnije, stari asigmatski aorist.

Zanimljivo je i veoma informativno da su u prezentu u 3. l. sg. dosta često konstatirani oblici bez nastavka **-тъ**, što je u makedonskim rukopisima najčešće kod onih na sjeveroistoku (u kanonskim tekstovima u *Suprasaljskom*), što je, međutim, izostalo u 3. l. pl., gdje se sreće opet tendencija izjednačavanja dvaju nastavaka. Međutim, gotovo je sasvim završen proces gubljenja asigmatskog aorista (našlo se samo 7 primjera za 3. l. pl. i jedan za 1. l. sg.), a izvjesne greške upućuju na to da pisar više nije shvaćao ove oblike, te je u upotrebi, uglavnom, novi sigmatski aorist, a rjeđi su primjeri starijeg sigmatskog (v. npr. **привеса**). neke veze s ruskom crkvenoslavenskom književnošću signalizira širenje opsega upotrebe nast. **-тъ** u 3. l. sg. aor. izvan tipova glagola u kojima je taj nastavak

poznat i u staroslavenskom, a čega nemaju ni bugarski ni makedonski tekstovi, jer je u jeziku aorist živa kategorija.

Tvrđnju izraženu u fonetici o preferiranju kontrahiranih oblika u imperfektu, potvrđuju ovdje i egzaktni podaci, tj. samo 9% nekontrahiranih oblika, a uz to i podatak o oblicima 3. l. pl. s dodanim -ТЬ, što je opet ruskocrkvenoslavenska osobina, koja se sreće i u nekim makedonskim spomenicima, ali i u *Vukanovu evanđelju*, koje je imalo ruski predložak. Osim toga, i u Rad se notira, kao i u drugim makedonskim rukopisima 12. i 13. st., trend ujednačavanja aorista i imperfakta u 2. l. pl. i u 2. i 3. l. du.

Dosta su opsežno prezentirani oblici imperativa, kako prosti, tako i opisni, dok su u kondicionalu već oblici glagola БЪТИ zamijenjeni aorisnim formama, ali s osnovom БИ/БЪ. Iako se infinitiv još u tekstu Rad dobro drži, supin je u najvećem broju primjera zamijenjen infinitivom, što je povuklo za sobom promjenu objektnog padeža. No ipak, autorica nalazi i zamjenu infinitiva konstrukcijom са ДА (mada se to nalazi već i u kanonskim spomenicima), ali i jedan primjer s utjecajem prezentske osnove na infinitivnu (ПОМИЛОВАТИ).

No najživlji interes i najopsežnija istraživanja Ribarova je posvetila leksičkim osobinama Rad, pa je zbog toga usporedila leksik Rad s najvažnijim staroslavenskim spomenicima, s nizom makedonskih punih aprakosa, jednog makedonskog tetraevanđelja iz zbirke JAZU (dalje Maked), jednog makedonskog kratkog aprakosa, te sa srpskim *Vukanovim* i ruskim *Mstislavovim punim aprakosom*, posljednja dva pripadaju istom tipu Mstislav/Jurjevič, i to istoj VIII. podgrupi.

Kao prvo je izdvojila arhaizme, kojih ima u čitavu kodeksu, ali najviše, po sudu autorice, na kraju, u čitanjima za Veliki post, no općenito uzevši njihov broj nije pretjerano velik, a jak trend inoviranja pokazuje i prevođenje grecizama, ne samo onih koji su već prevedeni u kanonskim spisima nego i nekih kojih na tim mjestima nema ni u makedonskim spomenicima, izuzimajući Maked, s kojim se Rad najbolje slaže u leksiku, iako se radi o tetraevanđelju a ne o aprakosu. I u ovom dijelu studije dolazi do izražaja autoričina akribija i preciznost, jer uz navođenje paralela iz ostalih spomenika, ona daje i broječani odnos prevedenih i neprevedenih primjera u pojedinačnim slučajevima. Pri tom se daje i sumarni zaključak, prema kojem se prevedeni leksik preferira naročito u čitanjima do Pedesetnice i iza Nove godine, dok se odnos povećava u korist neprevedenoga leksika iza Pedesetnice i dostiže maksimum za Veliki post.

Najčešće se paralelni prijevod susreće u punim aprakosima, *Vukanovu* i *Mstislavovu*, što govori i o specifičnosti stvaranja punoga aprakosa.

Konstatira se i značajan broj inovacija koje nemaju glavni kanonski spomenici, mada polovicu od njih poznaju neki drugi staroslavenski tekstovi, a najviše *Suprasaljski zbornik*, ali u Rad ima i takvog leksika koji kanon nema. Katkada se u tim slučajevima radi o leksemima potpuno različita korijena od

leksema u paraleli, dok je u velikom broju slučajeva riječ o različitim varijacijama u tvorbi (v. npr. *ГОСТИЛЬНИЦА* : *ГОСТИНИЦА* i sl.).

Autorica uz to misli da je u procesu prepisivanja bilo i potiskivanja takvih karakterističnih leksema i tvorbi koje su tipične za preslavsku školu, a kao argument za takvo mišljenje navodi primjer u kojem je, najvjerojatnije, postpozicijsko *ДѢЛА* zamijenjeno makedonskim postpozicijskim *РАДИ*, uostalom, u cijelom se tekstu samo jednom javlja postpozicijsko *ДѢЛА*. Također je informativno da se uz novi izraz nerijetko ostavlja i stari iz predložka, a nekad se zbog nerazumijevanja ili krive interpretacije starijeg izraza mijenja i semantički sadržaj leksema. Istovremeno se dosta često bira sinonim običniji u makedonskim govorima (npr. *ВЪЛѢСТИ* mj. *ВЪНИТИ* i sl.), međutim, u Rad se ponekad susreću i sinonimi kojih nemaju drugi makedonski rukopisi, ali ih imaju ruski puni aprakosi (npr. *СТРАНА* mj. *ЯЗЫКЪ* i sl.).

Na kraju knjige, na gotovo 100 strana dan je indeks svih leksema iz Rad, natuknice su normalizirane prema pravilima koja vrijede za Indeks *Rječnika makedonskih biblijskih rukopisa*, a uz svaku riječ dana je i normalizirana grčka paralela. Uz svaki se leksem notira i mjesto na kojem se javlja u tekstu, prema modernoj podjeli evanđelja, a za lekseme koji se javljaju vrlo frekventno registrira se ipak samo ograničen broj.

Zaključci na kraju cjelokupne jezične analize odnose se samo na leksik. U njima se, prije svega, pruža informacija o stupnju podudaranja u leksičkim inovacijama s paralelnim crkvenoslavenskim spomenicima, makedonskim, ruskim, srpskim i bugarskim, i to u prvom redu s punim aprakosima, pri čemu se uočava najizrazitije podudaranje s dvama punim aprakosima, *Mstislavovim* ruskim, te *Vukanovim* srpskim (ali s ruskim predložkom), te s tetraevanđeljem Maked, na temelju čega bi se moglo zaključiti da je matica mogla biti ruske redakcije, naročito što autorica tvrdi da se Rad u tom pogledu najbolje slaže s tipičnom drugom ruskom redakcijom punog aprakosa, ipak najviše u kompletnom dijelu teksta. Ipak dodaje da se u Rad prepliću razne tradicije, inovacije poznate makedonskim rukopisima, kao i onima preslavske škole, ali i ruskim. Međutim, ove konstatacije nisu povezane s nalazima iz cijele studije, tj. podaci iz fonetske i gramatičke analize, kao i ortografije, nisu dovedene u vezu s osobinama leksika, te mada stanje leksičkog fonda ne mora biti presudno za zaključke o neposrednom predložku, te o dijalekatskoj pripadnosti pisara i lokaciji pisanja spomenika, ipak bi se sveobuhvatnijim sumiranjem svih rezultata istraživanja vjerojatno mnogo doprinijelo stvaranju potpunijega zaključka o *Radomirovu evanđelju*.

HERTA KUNA